

Bencsik Péter

Territorializálódás és globalizáció

*Historiográfiai áttekintés**

A tér és az idő vizsgálata kezdettől a filozófia központi kérdései között szerepelt. A többi társadalomtudomány, de különösen a történettudomány és a szociológia ugyanakkor hosszabb időn át az időt tekintette kiemelt vizsgálati tárgyának, a térrel kapcsolatos kutatásokat pedig kizárólagosan a földrajztudomány feladatai közé sorolta. A 20. század elején a társadalomföldrajz meghatározó ágává váló geopolitika kísérletet tett a tér társadalmi-politikai szerepének felértékelésére. Miután a náciák saját céljaik alátámasztása érdekében eltorzították a geopolitika tanait, ez a tudományág ideológiailag terheltté vált, a tér szerepe pedig ismét visszaszorult a társadalomtudományi vizsgálatok körében. Rehabilitálása csak a század utolsó harmadában indult el, Michel Foucault, Henri Lefebvre és Michel de Certeau munkássága nyomán. Vonatkozó írásaikat az 1980-as évektől övezte nagyobb figyelem. Az igazi változásra viszont csak az ezredfordulón került sor, amikor a földrajztudományból induló Edward Soja térbeli fordulat (*spatial turn*) szükségességét javasolta: a térbeliség vizsgálatának szerinte ugyanolyan fontosnak kell lennie, mint az időbeliségének. A gondolat a legtöbb társadalomtudományra megtermékenyítően hatott, ami rendkívül színessé s ezért nehezen definiálhatóvá is tette a térbeli fordulatot. Foucault nyomán az *Annales* történészei, többek között Bernard Lepetit, még a térbeli fordulat meghirdetése előtt elkezdték a tér szerepének elméleti vizsgálatát.¹

Ugyancsak a 20. század utolsó harmadában a két világháború korában lefekeződött globalizáció újabb lendületet vett. A világ távoli részei között kialakult, kölcsönös függést eredményező kapcsolatok kialakulása, a termelési folyamat szétterülése, az azonos fogyasztói szokások világméretű elterjedése, a felgyorsuló híráramlás, a kommunikációs hálózatok globálissá és az interkontinentális utazások tömegessé válása, az utazási idők lerövidülése egyaránt a korábbi földrajzi távolságok eljelentéktelenedését, a „világfalu” létrejöttét sugallták. Épp akkor, amikor a térrel kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálatok fellendültek, néhányan egyenesen a tér haláláról kezdtek beszélni. Erre a jelenségre a kutatók leginkább a deterritorializálódás fogalmát használták, amin a terület jelentőségének megszűnését (visszaszorulását) érthetjük. Amennyiben a globalizáció egyik sajátossága a deterritorializálódás, a korábbi időszakok sajátossága az ezzel ellentétes

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ A térbeli fordulatról bővebben lásd: Berger 2018: 29–45; Gyáni 2020: 258–260; Bachmann-Medick 2019.

territorializálódás lehet. Ez a fogalom szintén az utóbbi néhány évtizedben jelent meg a szakirodalomban. Tanulmányomban értelmezni kívánom a (de)territorializálódás fogalmát, valamint megvizsgálom a globalizációval fennálló kapcsolatának jellegét. Nem segíti a fogalmi tisztánlátást, hogy a territorializálódás mellett a szakirodalom gyakran használja a territorialitás (területiség) fogalmát, így ennek a fogalomnak a tisztázása is szükséges. Szemben a (de)territorializálódással, a territorialitás fogalmát számos tudományág régóta használja, részben vagy egészen más jelentésben.

A TERRITORIALITÁS EDDIGI MEGHATÁROZÁSAI

Az állatok viselkedését kutató etológián belül a territorialitás jelentése 'terület-használat', 'területért folytatott versengés', 'területvédő viselkedés'. A fogalomhoz szorosan kapcsolódik a (fajon belüli) agresszió jelensége.² Az emberi és társadalmi territorialitásnak a fentiek szintén lehetnek elemei, evidensnek mondható, hogy a területszerzés és a terület védelme szintén szoros kapcsolatban áll az erőszakkal.³ Hiba lenne azonban azonosnak tekinteni a két területen leírt territorialitást, hiszen ez egyrészt szociáldarwinizmushoz vezetne, másrészt viszont az emberi (és főleg a politikai) territorialitás folyamatosan alakult, tehát saját története is van,⁴ míg az etológiai fogalom legfeljebb lassú, evolúciós változások révén számol a változással.

Nem meglepő, hogy a földrajztudósok több területen is használják a fogalmat. A társadalom tagjainak térhasználatával foglalkozó viselkedésföldrajz az egyének (és országok) aktivitási tereként értelmezi a territorialitást, de a politikai földrajz is alkalmazza a kifejezést.⁵

A jogtudományban a territorialitás elve régóta azt jelenti, hogy az állam területén lakók és ott tartózkodók az illető állam jogszabályainak és hatóságainak alá vannak vetve, akár polgárai az illető államnak, akár nem. Ennek komplementere a perszonalitás elve, amely szerint az állam jogszabályai polgáraitra külföldön is irányadók.⁶ Ugyanezt a jogi szemléletet veszi át a kisebbségtudományi szakirodalom, ahol a territorialitás, illetve a „területi elv” a területi autonómiát jelöli, s vele szemben a személyi autonómia elve áll.⁷

A terület (*territory*) fogalmát a történettudományban érdemes köznapi vagy akár földrajzi értelmétől eltérően használni. Bár a szó látszólag a föld egy bizonyos részére utal, valójában jogi vonatkozása van, akárcsak a (föld)tulajdon vagy

² Csányi 1994: 506–512.

³ Szabó 2004: 21–70.

⁴ A territorialitás történetével foglalkozik Sack 1986: 52–91; El Ouali 2012: 68–85, 92–101; Maier 2016; Komlosy 2018: 17–90.

⁵ Tóth 2014: II. 162, II. 21–38.

⁶ Mindezt lásd például az 1878. évi V. tc. (Büntető törvénykönyv, Csemegi-kódex) miniszteri indoklásában. Közli (többek között): Löw 1880: 186–189.

⁷ Dembinska–Marác–Tonk 2014: 355–375.

különösen az ingatlan szónak, amely szintén egy adott földdarabot jelent, mégis inkább jogi fogalom. Ugyanez a helyzet a határ fogalmával, amely szintén nem egy adott, a terepen és a térképen látható vonalat, hanem autoritásokat, szuverenitásokat egymástól elkülönítő jogi elválasztóvonalat jelöl.⁸ Így a territorialitás és a (de)territorializálódás fogalma (alkotmány)jogi, szuverenitási kérdéseket is felvet, miközben a térrel, valamint a területtel kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálatok elkülönülését is okozza. E tanulmányban a térre nem, csak a terület fogalmának értelmezésére térek ki.⁹

Az emberi territorialitás elméletének és történetének első elemzése 1986-ban látott napvilágot. Humánétológiai vizsgálódás helyett Robert Sack a territorialitást „erőteljes földrajzi stratégia”-ként értelmezi „emberek és dolgok ellenőrzésére a tér ellenőrzése révén”. A területiség nem minden emberi közösségre volt jellemző, egyes (akár ma is létező) „primitív” társadalmakból teljesen hiányozhat. Ugyanakkor a nyugati, általunk ismert civilizációkban nemcsak állami szinten nyilvánul meg, hanem (többek között) a családok otthonaiban (ahol például a szülők megtilthatják a gyerekeknek egyes terek használatát), valamint a munkahelyeken is (gondoljunk a különböző jogosultságot adó beléptető kártyák használatára). Egy földrajzi vagy egyéb hely (*place*) akkor válik területté (*territory*), ha választóvonal (határ) keríti el más térségektől, többnyire jogilag szabályozva a terület és a rajta kívül eső térség elkülönülését.¹⁰ A terület fogalmát mások is elkülönítik a tér és/vagy a hely fogalmától. Charles Maier szerint a terület határok révén ellenőrzött földrajzi tér, amely nem kizárólag szuverén államokra vonatkozhat, hanem azokon belüli kisebb térségekre is. A terület létrejöttéhez szükséges választóvonal vagy határ létét a terület és környezete közötti valamely egyenlőtlenség vagy különbözőség alakítja ki (amelynek fenntartása érdekében hozzák létre e határt).¹¹

A területiség meghatározásával kapcsolatban két alaptípus különül el a szakirodalomban. Az első szorosan a nemzetállammal kapcsolja össze a fogalmat, míg a második típusnál csak a terület feletti hatalom létét emelik ki.

A tér és a térképek szerepe a nacionalizmus történetében alapvetően fontos, mutatott rá Benedict Anderson. Az ország, a nemzetállam egy „határokkal kijelölt területű tér”. E tér felügyelet alá vonásának eszköze a térkép: a térképen látható határok eleinte nem a létező valóságot ábrázolták, hanem az „elképzelt közösség”, a nemzet territórium kijelölésének céljával születtek meg.¹² A nemzetállamiság mint a definíció központi eleme jelenik meg egy nyugati felsőoktatási tankönyvben, amely a territorialitást az emberiség területileg és politikailag elkülönülő közösségeibe, nemzetállamokba való szerveződésekként határozza

⁸ Kohl 2019: pdf 4.

⁹ A tér értelmezéséről lásd Berger 2018.

¹⁰ Sack 1986: 5–21. (Idézet az 5. oldalon.)

¹¹ Maier 2016: 279–280.

¹² Anderson 2006: 144–149. (Idézet: 145.) Mindez különösen jól érzékelhető az emblématérképeken, amelyek már csak a nemzet, illetve az ország körvonalait tüntetik fel.

meg. Ezen területi egységeken belül a kormányok kizárólagos autoritással, illetve szuverenitással rendelkeznek.¹³ Andrea Komlosy leszögezi, hogy az ember alapvetően territoriális lény, a területiséget pedig az elhatárolódással (*Abgrenzung*) azonosítja. Definíciója szerint a területiség „olyan gyűjtőfogalom, amelyben az emberek, de elsősorban a társadalmi csoportok és a politikai közösségek összekapcsolják közös tulajdonságaik eszméjét egy bizonyos területtel”.¹⁴ Lényegében ugyanezt állapítja meg Gyáni Gábor is, amikor a nemzetállami territórium területiségét így határozza meg: olyan „totalitás, amely nemcsak a politikai hatalom feltétlen gyakorlásának a kizárólagos helye, hanem az igazgatottak lojalitásának is egyedüli magától értetődő térbeli kerete”, egyúttal minden más csoportidentitást maga alá gyűrő erő, amely a nemzeti identitást (némi túlzással élve) ráerősokolja az ország polgáira.¹⁵ Zombory Máté részletesen elemzi a nacionalizmus és a térbeliség közötti kapcsolatot, tudatosan a nemzetállami területiségre szűkítve témáját. „A nemzetállami területi ideál szerint minden terület valamely nemzetállamhoz – és így nemzethez – kell tartozzon, és minden terület csak egyetlen nemzethez tartozhat. [...] A nemzetállami rendben többek között a tér területté szervezésén keresztül gyakorolják a hatalmat és a népesség feletti ellenőrzést.” A térnek ezt a területté való átalakítását nevezi territorializációnak, illetve területiségnek, amelynek fő sajátosságai közé sorolja a belső homogenitást és a külső lehatároltságot.¹⁶

A második definíció típus tehát a terület feletti politikai uralom tényét emeli ki, de itt szintén látunk árnyalatnyi eltéréseket. Peter Taylor meghatározása alapján a „territorialitás egy olyan viselkedési forma, amely az elhatárolt teret (*bounded space*), vagyis a területet (*territory*) használja eszközként egy adott eredmény biztosításához”. Ezt a területre való belépés ellenőrzésével, tehát a határokon alkalmazott korlátozásokkal lehet elérni, a folyamat eredménye pedig a terület „tartalmának” és jellegének kialakítása. Ez egyéni, csoport- és állami szinten egyaránt megvalósul, de a legjelentősebb közülük az állami territorialitás. A modern világban ezen alapul az a jelenség, hogy az államok fogságba ejtik a politikát, a gazdaságot, a kultúrát és az identitást.¹⁷

Abdelhamid El Ouali az etológiai definícióból kiindulva úgy fogalmaz, hogy a territorialitás egy adott térnek, illetve erőforrásainak ellenőrzését jelenti egy olyan személy vagy csoport által, aki vagy amely az adott teret uralni kívánó minden belső és külső versenytársat sikeresen kiiktatott. Hosszabb idejű uralomhoz szükséges a legitimitás megszerzése. Amikor a belső és külső ellenfelek elismerik

¹³ McGrew 2004: 127–129, 156.

¹⁴ Komlosy 2018: 13, 19. (Idézet: 13.)

¹⁵ Gyáni 2010: 240. A nemzet területének meghatározásáról, nemzeti territorialitásról ír még: Szarka 2016: 44.

¹⁶ Zombory 2011: 14–28. (Idézet: 14. és 21.)

¹⁷ Taylor 2003: 101–102. (Idézet: 101.)

az uralmat, az területi integritást is biztosít; lényegében ez az új államok keletkezésének alapja.¹⁸

Miles Kahler szerint a territorialitás nem más, mint térbelileg meghatározott politikai uralom, amelynek három fontos eleme van: 1. Az egyének és/vagy közösségek kötődése, kapcsol(ód)ása adott területhez, vagy elkülönülése, leválása tőle; ez az egyes társadalmi csoportoknál jelentősen eltérhet egymástól. 2. A területhez kötődő érdekeltségéből eredő konfliktusok, amelyek okai lehetnek kézfelfoghatók (erőforrások, etnikailag rokon népesség megszerzése) és jelképesek is. 3. A területi szuverenitással rendelkező politikai entitások, vagyis az ún. területi rezsimek léte. A területi rezsimet a területi kormányzáshoz kapcsolódó normák, intézmények és gyakorlatok alkotják; legfontosabb elemei a határok megállapítása és a határokon belüli területtel megegyező joghatóság léte.¹⁹

John Agnew úgy véli, hogy a territorialitás csak a térbeliség (*spatiality*) egyik megnyilvánulási formája. A területiség tehát „a terület stratégiai használata egy szervezeti cél elérése érdekében, ideértve a nem állami szereplőket is, ugyanakkor a tér társadalmi és politikai megszervezésének csak az egyik módszere”. A térbeliségnek viszont további két módja létezik: a térbeli interakció (*spatial interaction*) és a „helyteremtés” (*place-making*), amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy más módon is lehet a térről gondolkodni.²⁰

Jan Aart Scholte rendkívül bonyolult fogalomrendszert állít fel. Szintén használja a térbeliség (*spatiality*) kifejezést, amelyet a globalizáció megértésének fő fogalmaként kezel. A térbeliség két alapvető formája a „territorializmus” és a „globalizmus”. A „területi térben” (*territorial space*) évszázadok óta zajló transzplanetáris kapcsolatokkal szemben a jelenlegi globalizációs hullám minőségileg új sajátossága, hogy az események egyidejűleg és azonnal következnek be, így nem kapcsolódnak a területhez, vagyis „területfeletti” (*supraterritorial*). A területfeletti jelenségek esetében a távolságok és a határok megszűnnek. A globális tér létrejötte nem jelenti azonban a „területi tér” jelentőségének megszűnését.²¹ A „territorializmus” kifejezést használja Giovanni Arrighi is, ám nála ez olyan hatalmi stratégiát jelent, amely szemben áll a kapitalizmus hatalmi logikájával. Ellentétes államformáló stratégiákról van szó: a territorialista stratégia célja a terület és a népesség ellenőrzése, ennek eszköze pedig a tőke ellenőrzése, míg a kapitalista esetben fordítva: a cél és az eszköz felcserélődik.²²

Charles Maier szerint „a territorialitás egyszerűen azon sajátosságokat jelenti (beleértve a hatalmat), amelyet a lehatárolt politikai tér ellenőrzése biztosít”. A lehatárolt térnek két fő eleme a határ, illetve a terület. Maier szerint a történészek eddig alapvetően a határra koncentráltak, de szerinte a territorialitás

¹⁸ El Ouali 2012: 13–15.

¹⁹ Kahler 2006: 2–5.

²⁰ Agnew 2018: 38. A két utóbbi fogalomról bővebben: 42–50.

²¹ Scholte 2005: 59–64. A globális tér és a területi tér együttesen létezik, és kölcsönösen hatnak egymásra: uo. 3.

²² Arrighi 2009: 34–35, 60–62, 71–72, 187–188, 190–191.

megértéséhez szükséges, hogy magának a lehatárolt térnek a szerepét is vizsgáljuk. Ennek jelentősége a népesség, a nyersanyagok, az infrastruktúra stb. szempontjából triviális. E területből nyeri egy állam a nemzeti energiáit. A területiség fő sajátossága az 1860-as évektől egy évszázadon át az volt, hogy a „határokon belüli egyetlen pont sem lehet mentes az állami ellenőrzéstől”, vagyis az államigazgatás minden részének (oktatás, közigazgatás, vasutak stb.) át kell járnia a teljes területet, hogy „megtöltsék a nemzeti teret”. Mindez az állami bürokrácia méretének jelentős növekedésével és központosítással járt, és a helyi autonómiák szűkítését okozta. Ugyanebben az időszakban az ipari technológia is a területiséget erősítette. A közlekedési infrastruktúra, a bányászat, a nehézipar kiépítése a tér erőteljes gazdasági kihasználását tette szükségessé. Maier szerint ezzel együtt járt a határok megerősítése is.²³ Saját kutatásaim szerint azonban a gazdasági forgalom kontrolljával egyidejűleg a személyforgalom ellenőrzése csökkent. Az 1860-as években szinte az egész világon elterjedt az útlevél nélküli utazás gyakorlata, ami feleslegessé tette az utasok korábbi szigorú vizsgálatát. Mivel az útlevél nem volt kötelező, az útlevél-ellenőrzés is megszűnt. A nemzetközi utasforgalom azonban továbbra is ellenőrzés alatt állt, egyrészt az utasok vámellenőrzése révén, másrészt az államok szemmel kívánták tartani a migrációt, és továbbra is korlátozni akarták az alsóbb osztályokba tartozó, vagy más okból nem kívánatos személyek mozgását (köztük a gyarmati őslakosságát is).²⁴ A fentiekből azonban arra következtethetünk, hogy a territorialitás két alapvető eleme, a lehatárolt tér, illetve a határok állami kontrollja (vagy egyes részei) nem feltétlenül azonos irányban változnak.

A magyar szakirodalomban a (nem nemzetállamiként értett) területiség fogalmát elsősorban a nemzetközi tanulmányok és a politikatudomány keretén belül vizsgálták. A fogalom pontos meghatározására azonban többnyire nem törekedtek, inkább rövid definíciókat adtak: „A territorialitás az állami erőszak-monopólium egyértelmű területi határait jelöli ki, azon belül a jogrendszer és az adórendszer feletti állami rendelkezést.”²⁵ A magyar politológusok territorialitáson többnyire az államok által meghatározott, államokra osztott nemzetközi teret értik, és – a nyugati kutatási trendekkel egyezően – különösen nagy figyelmet fordítanak arra, hogy miként érinti a globalizáció folyamata ezt a területiséget.²⁶

²³ Maier 2000: 808, 814–822. (Idézetek: 808, 820, 820.)

²⁴ Torpey 2000: 88–111; Salter 2003: 102–104; Bencsik 2019: 46–53.

²⁵ Trembeczki 2005: 79.

²⁶ Galló 2000: 27–28, 43–45, 69–72, 111–113; Rostoványi 2002: 41–44, 49–50, 60–62; Kiss 2003: 78–98, 225–247.

A TERRITORIALITÁS ÉS A SZUVERENITÁS KAPCSOLATA

A szuverenitás a területi állam legfontosabb sajátossága,²⁷ így a területiség vizsgálatán belül is központi helyet foglal el. A két fogalom történelmi kapcsolatával számos kutató foglalkozott, kimutatva, hogy viszonyuk jelentős változásokon ment keresztül. Elsősorban a legősibb társadalmakra igaz, hogy a politikai uralom nem volt feltétlenül területi jellegű. A későbbi nomád társadalmak alapvető sajátossága az volt hogy uralmuk nem egy rögzített, hanem állandóan változó területhez kötődött. A középkori Nyugat-Európában a már rögzített területi uralom még nem volt kizárólagos, hanem egymást átfedő mozaikok kaleidoszkópjára hasonlított. Egészen a 13. századig nem is alakultak ki fix határvonalak, inkább csak a határvidékek, gyepűk voltak jellemzők. Az a modern, területi jellegű politikai rendszer, amelyiknek területi kiterjedése rögzült, ráadásul e területen belül kizárólagos uralommal rendelkezik, inkább kivétel volt a történelemben, mint szabály.²⁸ A terület, a territórium ideája csak az utolsó ötszáz évben jelent meg a történelemben, érvel Charles Maier, sőt, a modern territorialitás születését még későbbre, a 17. századra datálja, amikor a határokat meghúzták, és gyakran meg is erősítették. Értékelése szerint a szuverenitásnak két kritériuma van: egyrészt az állam határain belül egy autoritás kezében tartja az irányítást; másrészt ezen a területen az adott államon kívüli autoritás legfeljebb nemzetközi szerződés alapján rendelkezhet hatalommal.²⁹

A szuverenitás négy tényezőtől áll: egy határolt terület, a lakossága, az ott működő hatalom és utóbbinak (belső és külső) elismerése – tehát nemcsak jogi, de társadalmi konstrukció is egyben. A szuverenitás forrása eredetileg Isten volt, később az uralkodó, végül a nép. Ma a szuverenitás szoros összefüggésben áll a népek önrendelkezési jogával, bár kérdés, hogy egy (etnikailag) homogén népesség vagy egy területileg körülhatárolt közösség válik-e inkább hordozójává. Sőt, a népek (pontosabban: államok) mellett egyre több transznacionális közösség (a globális civil társadalom) is szerepet kap a szuverenitás folyamatos átalakulásában: például egyes államok belülegyeibe ugyanis külföldi, pontosabban nemzetközi emberi jogi szervezetek is beavatkozhatnak.³⁰

A korábbi szakirodalom mellett érvelt, hogy a modern területi szuverenitás az 1648-as vesztfáliai békével alakult ki.³¹ Benno Teschke ezt vitatva azt állítja, hogy a 17. században kialakuló rendszer még nem a modern szuverenitást, hanem a dinasztikus szuverenitást teremtette meg. Bár ez még nem felelt meg a modern területiségnek, már jelentősen eltér a középkori territorialitástól,

²⁷ Maier 2016: 72.

²⁸ Ruggie 1993: 149–152.

²⁹ Maier 2016: 4–9, 72.

³⁰ Biersteker–Weber 1996: 1–14.

³¹ Galló 2000: 27; Rostoványi 2002: 42; Kiss 2003: 225; Bayer 2013: 377. Az angolszász irodalomban például: Strange 1999: 347; Burgess–Vollaard 2006: 3; Arrighi 2009: 44; Agnew 2018: 36–37.

amelyet az egymást átfedő, töredezett politikai autoritás és területi rend léte, a „belföld” és a „külföld” fogalmának összefonódása (vagy értelmetlensége) és az állami erőszak-monopólium hiánya jellemezte. Az erőszak alkalmazása és a politikai hatalom földrajzilag, illetve személyileg megosztott volt, és éles határok helyett az egyes államokat határzónák választották el. Teschke szerint már a középkorban két különböző fejlődési út alakult ki. Az angol feudalizmus központosítottabb volt, míg a francia decentralizáltabb. A késő középkori (14. századi) válságra eltérően reagáltak, ennek eredménye az abszolutizmushoz vezető francia és a kapitalizmushoz vezető angol út. Közülük a francia rendszer lett az alapja a vesztfáliai államrendnek, míg a modern szuverenitás már az angol modellre épült. A vesztfáliai rend véget vetett a fragmentált feudális térnek, világosan elkülönülő határokat húzott az államok (a „belföld” és a „külföld”) között, s a szuverenitást, perszonalizálva, a monarcha kezébe adta és centralizálta. Egyúttal véget vetett a birodalmi és pápai politikai és erkölcsi fennhatóságra vonatkozó igényeknek is.

A dinasztikus szuverenitás aztán a 19. és 20. században, hosszú és véres transzformáción keresztül alakult át kapitalista világrendszeré, amely a modern szuverenitás és a territorialitás letéteményese. Az átalakulás motorja maga a kapitalizmus, illetve annak Európára való fokozatos átterjedése volt, amely „a brit érdekek fokozatos deterritorializálódását eredményezte a kontinensen”. A kapitalista rendszer egy már létező államrendben jött létre, s miközben a dinasztikus szuverenitást modernné alakította át, saját territorialitása is többféleképpen fejlődhetett. A kapitalizmus és a territorialitás közötti viszonyt Teschke szerint elméletileg nem lehet meghatározni, mivel a kapitalista territorialitásnak többféle módszere van (az alárendelt államoknak adott területi függetlenségtől kezdve a nációk élettér-politikájáig).³² A globális kapitalizmus viszont véleményem szerint alapvetően deterritorializáló jellegű, számára nem a terület feletti uralom a cél, hanem a profit maximalizálása. Ez már a globalizáció 19. századi szakaszában is érzékelhető volt, az 1973-as olajválság után viszont még látványosabbá vált. Mindezt Teschke is megerősíti:

„A mai nemzetközi kapcsolatoknak az alapelve többé már nem a háborúkra alapozódó területszerzés, hanem az egyre inkább világméretű kapitalista gazdaság politikai kezelése [...] a magántulajdonra alapuló, univerzalizálódó világpiac és a transznacionális civil társadalom együtt tud élni a »köztulajdonban álló« territorialis államrendszerrel. [...] A kapitalizmus megkülönböztető sajátossága valóban az a képessége, hogy anélkül képes külföldről is többletet kinyerni, hogy közvetlenül beavatkozna

³² Teschke 2006: 40–63. (Idézet: 58.) Bár a szerző nem említi, nyilvánvalónak látszik, hogy a modern szuverenitás a nemzetállami elvre, az önrendelkezési jogra is épül. A területiség és a szuverenitás történeti kapcsolatát magyarul hosszabban tárgyalja Kiss 2003: 225–243. Ebben a vesztfáliai rendszeren belül négy átrendeződést vizsgál: a Szent Szövetség Európáját, az 1919-es versailles-i békerendszert, a hidegháborút és az 1989 utáni világot.

a politikai szuverenitásba, mivel a tulajdonjogok a magán- és transznacionális szférát formálisan elválasztják a politikai hatalomtól.”³³

A „vesztfáliai” szuverenitás rendszere Susan Strange véleménye szerint három téren vallott kudarcot, azaz veszítette el hosszú távú fenntarthatóságát. Egyrészt a területi alapon szerveződő állam képtelen kontrollálni a pénzpiacokat; másrészt nem képes felszámolni a globális gazdaság által okozott környezeti károkat; végül pedig szociális téren a jóléti, redisztribúciós feladatait sem tudja ellátni. Strange bírálata utóbbi téren sem az egyes államok belső tevékenységére irányul (hiszen egyes államok kétségtelenül jól ellátják jóléti feladataikat), hanem elsősorban arra utal, hogy globális szinten növekszenek az egyenlőtlenségek.³⁴

A territorialitás és a határok – Uta Kohl által megállapított – kettős (földrajzi és jogi) természete hatással van a territorialitás és a szuverenitás közötti kapcsolatra is. A területi szuverenitás egyrészt „a nemzetközi jogrendszeren belül a legnagyobb szentséget élvező sérthetetlen alkotmányos paradigma”, és ebben az értelemben oszthatatlan. Másrészt viszont, mint minden autoritás, számtalan módon osztható fel. Az államhatalmat egy adott területrészen gyakorolják, máshol esetleg nem, s ahol igen, ott is előfordulhat olyan gyakorlat (például nemzetközi szerződés révén), amely az államhatalom jövőbeli gyakorlását megkérdőjelezi az adott területen. „A territorialitás kettős természete azt jelenti, hogy miközben az oszthatatlan területi szuverenitás teljesen érintetlen [*intact*], a területi autoritás szétaprózódott és átruházott is lehet.” Szintén érinti a szuverenitás kérdését a köztulajdon–magántulajdon törésvonal. Mivel a jog szerint területi szuverenitással magántulajdon nem rendelkezhet, bármilyen súlyos legyen is a magángazdasági behatolás egy másik ország területére, ez teljesen érintetlenül hagyja az adott ország szuverenitását. Ennek paradox következménye, hogy a magántulajdon sokkal súlyosabban képes beavatkozni egy állam belügyeibe, mint egy idegen állam bármelyik közintézménye, hiszen utóbbi esetben már a szuverenitás sérelméről volna szó, ami önvédelmi reflexeket indítana be. Ezért a tőkeimportra szoruló országok inkább engedik be a magántőkét, ami azonban csökkenti annak nyilvános ellenőrzési lehetőségét. Ez jogilag talán nem csökkenti egy ország területi szuverenitását, de tényleges mozgásterét biztosan.³⁵ Erre a kérdésre a territorialitás és a globalizáció kapcsolatát tárgyaló részben még visszatérek.

John Agnew viszont a szuverenitás klasszikus fogalmát átértelmezve úgy véli, hogy stabil állami területi szuverenitás sosem létezett, ezért az 1970-es években formálódó globalizáció nem is áshatta alá. Szerinte a globalizáció csak tovább bonyolított egy eleve rendkívül komplex viszonyt territorialitás és szuverenitás között. Valójában a nagy és a közepes hatalmak a szuverenitás 17. századi elvi kialakulása óta igen gyakran avatkoztak be „szuverén” államok belpolitikájába. A tényleges

³³ Teschke 2006: 61–62. Lényegében ezt jelenti Arrighi már idézett felosztása is, amely a territorializmust állítja szembe a kapitalizmussal.

³⁴ Strange 1999: 345–352.

³⁵ Kohl 2019: pdf 4–7. (Idézetek: 5.)

szuverenitás nem szükségszerűen kapcsolódik a kijelölt határok által bezárt nemzeti terekhez, tehát Agnew szerint a szuverenitás eredendően nem területi jellegű, és nem kizárólag az államokhoz kötődik, hanem például (múltbéli és jelenlegi) nagyvállalatokhoz vagy nem kormányzati szervezetekhez (az egyházaktól az NGO-kig) is kapcsolódhat. A szuverenitás és a terület(iség) szoros összekapcsolódása tehát szerte téves. E tévedésből fakad, hogy ha a szuverenitás erodálódni látszik, abban sokan a terület(iség) visszaszorulását is felfedezni vélik. Könyvében ezért Agnew egy újszerű rendszert dolgoz ki, négy szuverenitási rezsimet különítve el: a klasszikus (vesztfáliei), a globalista (19. századi brit és jelenlegi amerikai hegemonia), az integratív (Európai Unió) és az imperialista (gyarmati és posztkoloniális) típusokat.³⁶ Úgy vélem, hogy amit Agnew szuverenitásnak nevez, az inkább az autoritás fogalmát fedi le. A szuverenitás ugyanakkor lényegesen többet jelent az autoritásnál. Egy szuverén államban – a hatalmi ágak elválasztása esetén – több önálló autoritás is működik, és köztük lehetnek állami és nem állami, illetve külföldi vagy nemzetközi szervek, sőt őket képviselő személyek is.

Habár szuverenitással (a népszuverenitásra való gyakori hivatkozás ellenére) a fogalom általános értelmezése szerint csak államok rendelkeznek, felmerül a kérdés: beszélhetünk-e szuverenitási piramisról vagy részleges szuverenitásról? Szövetségi államokban például létezik-e tagállami szuverenitás? Védheti-e mondjuk Bajorország saját „szuverenitását” Németország összállami szuverenitásával szemben? A történelem korábbi időszakai és a jelen egyaránt felvetnek hasonló kérdéseket. Nézzük például az Osztrák–Magyar Monarchiát, amelyen belül Magyarország (a fenti bajor példánál nyilvánvalóbb módon) igyekezett megvédeni (belső) szuverenitását (miközben külső szuverenitással nem rendelkezett). A szovjet blokk egyes országai szintén védték szuverenitásukat a Szovjetunióval szemben. Napjainkban pedig az Európai Unió tagállamai tagságukkal átruházzák az unió közös szerveire szuverenitásuk egy részét, így ismét felmerül a kérdés: a tagállamok védhetik-e szuverenitásukat „felfelé” (a „birodalommal”, az EU-val szemben)? Az állam ugyanakkor védelmezheti saját szuverenitását „oldalra” (más államok ellenében) és „lefelé” is (saját polgárai-val szemben). Utóbbi szuverenitási küzdelmeknek szintén lehetnek területiális vonzatai és következményei. A jogilag szuverén államok tényleges mozgástere tehát jelentősen különbözhet egymástól.³⁷ Példaként említhető, hogy a bevándorlás szabályozása az Egyesült Államokban szövetségi jogkörbe tartozik, ám ezt egyes tagállamok vitatják, arra hivatkozva, hogy aránytalanul nagyobb súlyt vállalnak a bevándorlás költségeiből.³⁸ Jól ismert, hogy 2015 óta hasonló

³⁶ Agnew 2018: IX, 2–13, 36–42. A négy szuverenitási rezsimet az állami autoritás erőssége (klasszikus, globalista), illetve gyengesége (integratív, imperialista), valamint az állami territorialitás konszolidált (klasszikus, integratív) vagy nyitott formája (globalista, imperialista) alakítja ki. Ezekről bővebben: *uo.* 161–169.

³⁷ Köszönöm Kalmár Melindának, hogy ezekre az aspektusokra felhívta a figyelmemet.

³⁸ Sassen 2000: 91–92.

szuverenitási vita zajlik az EU és több uniós tagállam között a bevándorlás, többek között a menekültkvóták kérdésében.³⁹

A TERRITORIALIZÁLÓDÁS MINT IDŐBELI FOLYAMAT

A territorialitás fogalmának leggyengébb pontja, hogy alapvetően térbeli-földrajzi fogalom, és egy adott állapot statikus leírására szolgál. Történelmi vizsgálatokban egy dinamikusabb elnevezést, a változást is magába foglaló fogalmat kell használnunk. A territorialitás mértékének növekedését a territorializálódás, csökkenését a deterritorializálódás szó fejezi ki. Ezek hullámszerűen váltakozhatnak, és ebben az esetben reterritorializálódásról is beszélhetünk, ha a területiség mértéke ismét növekedni kezd, vagy valamilyen módon átalakul. A territorialitást kutató történész feladata e hullámzások vizsgálata.

A territorialitás mindkét értelmezése (a nacionalizmus–nemzetállam, illetve a terület feletti politikai uralom) kapcsán egyaránt használható a fogalom dinamizálása és történelmi változásainak vizsgálata. Mint láttuk, a második értelmezés szerinti területiségnek két eleme van: a határok és a „belterület” ellenőrzése, amelyeknek változó mértéke egyaránt (de)territorializálódást jelent. Nézzünk meg erről néhány példát.

Zombory Máté eleve territorializációról ír ugyan, de ennek szinonimájaként a területiség kifejezést használja, értelmezése mégis dinamikus, történelmi jellegű. Szerinte a nemzetállami területi norma kialakulása a territorializálódás, a „kiszakadás” belőle pedig a deterritorializálódás. Utóbbit elemzi részletesebben, leszögezve, hogy „a nemzetállami területi norma következetes alkalmazása folyamatos térbeli dinamikával jár”. Ezt egyrészt a(z erőszakos) népességmozgások, újabban pedig a globalizáció okozza. Előbbi illúzióvá teszi a nemzethez tartozó egyének és az államterület lakosságának azonosságát, de az utóbbi is az állam és a nemzet szétválását eredményezi. E szétválás során transznacionális (és területhez nem kötődő) új közösségek jönnek létre. A terület helyett tehát a tér válik fontossá, és a transznacionális közösségek már az „elképzelt földrajz”⁴⁰ által szerveződnek, így a folyamatos térbeli dinamika állandó de- és reterritorializálódást eredményez. A nemzetállami logika homogénizálni akarja a népességet, mely azonban újra heterogénizálódik.⁴¹

George Ritzer meghatározása szerint a deterritorializálódás azt jelenti, hogy az adott kultúra földrajzi helyének csökken a jelentősége, aminek a legutóbbi

³⁹ Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy az EU államszövetség, míg az USA szövetségi állam.

⁴⁰ A kifejezést Edward Said alkotta meg: „Arról a módról beszélek, ahogyan a helyszín és a földrajzi referencia struktúrái az irodalom, a történelem és az etnográfia kulturális nyelveiben megmutatkoznak.” Idézi: Bachmann-Medick 2019: 75. Egy adott földrajzi térséghez tehát különböző képzetek, akár előítéletek is kapcsolódnak, amelyek egész csoportok gondolkodását befolyásolják az adott területről. Bővebben lásd *uo.* 73–76.

⁴¹ Zombory 2011: 16, 34–50. (Idézet: 34.)

időben tapasztalt formái a globalizáció következményei.⁴² Arjun Appadurai a globalizáció szokásos értelmezése (transznacionális vállalatok és pénzpiacok működése) mellett azt emeli ki, hogy a migráció eredménye szintén deterritorializálódás, mivel a nemzeti közösségeket szétszórja, diaszpórává alakítja, ezzel megszüntetve területi kötöttségüket. A nacionalizmus deterritorializálódása mellett azonban más tendenciák is láthatók; egyes nemzetállam nélküli közösségek szeparatista törekvéseket mutatnak,⁴³ ami voltaképp reterritorializálódásnak tekinthető.

Jó példa a territorializálódásra az állampolgárság szabályozása is. A nemzetté válás két európai útja különböző állampolgársági szemléletet eredményezett, legalábbis az állampolgárság születési jogú megszerzése esetében. A nyugati állam-nemzetekben a területi elv (a föld joga, *ius soli*), míg a keleti kultúrnemzetek esetében a vérségi elv (*ius sanguinis*) vált alapvetővé. Emellett egy ország állampolgársága természetesen honosítással és más módon is megszerezhető.⁴⁴

Az egyes országok polgárai kulturális, politikai, társadalmi közösséget, azaz nemzetet alkotnak. A nemzetté alakulást követően a fentiek következtében viszont az állam területe már részben sem lehet felosztható, eladható, elcserélhető többé. Ezért jelentett Elzász-Lotaringia elvesztése nemzeti megaláztatást a franciák számára 1871-ben.⁴⁵ Az állampolgársági jog kialakításán túl témánk szempontjából fontos, hogy az állampolgárok körének kijelölése egyúttal az emberek nyilvántartását is lehetővé teszi, ezáltal pedig a lakosság feletti uralom biztosítását és a politikai közösség határainak kijelölését. A szakirodalom ezt azonosítási forradalomnak, illetve útlevelesítésnek (*passportization*) nevezi, ami nemcsak az útlevelek, hanem a személyi igazolványok kiadását is jelenti. Ez tette lehetővé és egyben állami monopóliummá az emberek szabad mozgásának, akár belföldi, akár külföldi utazásainak engedélyezését. A folyamat a 17. században vette kezdetét, és a 19. század elejére vált teljessé: a modern állam „átkarolta” (*embraced*) népességét.⁴⁶

TERRITORIALIZÁLÓDÁS ÉS GLOBALIZÁCIÓ: ELLENTÉTES FOGALMAK?

A terület/határok feletti uralom csökkenése értelemben használt deterritorializálódás fogalma átvezet a (de)territorializálódás és a globalizáció összefüggésének kérdésére. A globalizáció három alapvető módon kérdőjelezi meg a korábban fennálló területi rendszert. A posztmodern szerzők a tér összezsugorodását érzékelik, ahol a távolság jelentősége megszűnik; a geoökonómia képviselői szerint a globális gazdaság, végső soron a tőke győzte le a teret; végül szólni kell

⁴² Ritzer 2011: 48, 165.

⁴³ Appadurai 1996: főleg 37–39, 49, 159–161.

⁴⁴ Az állampolgárság történeti szerepéről bővebben lásd: Bencsik 2019: 31–40, 114–117.

⁴⁵ Mau et al. 2012: 15–16.

⁴⁶ Torpey 2000: 6–20; Salter 2003. 1–76; Bencsik 2019: 29–32.

a többszintű kormányzás elméletéről is, amely az állami kompetenciák (regionális és transznacionális szervek számára történő) szétesztésében látja a deterritorializálódás lényegét.⁴⁷

A közvélekedés és a politikatudományi szakirodalom jelentős része úgy értékeli, hogy a globalizáció megrengette az államközpontú nemzetközi rendszert. Ennek során megváltozott a szuverenitás jelentése, a határok átjárhatóságának növekedése miatt pedig visszaszorult a területiség jelentősége. Egyes kutatók a nemzetállam válságáról írnak, míg mások továbbra is meghatározónak tekintik a nemzetállamot. „A globalizáció fő jellemzője a teljesen új térszerkezet kialakulása, a területenkívüliség, és meghatározóan az elektronikus tér és az »elektronikus tömeg« szerepének óriási megnövekedése” – állapította meg Rostoványi Zsolt.⁴⁸ Bár többen beszéltek, illetve írtak a „vesztfáliai” rend végéről, a konklúzió mégis inkább az, hogy ez nem következett be. Jogosnak látszik a felvetés, hogy a nemzetállamokra épülő világrend csak akkor változik majd meg, ha a legitim erőszak gyakorlásának joga kikerül az államok kezéből.⁴⁹ Annyi talán kijelenthető, hogy a globalizáció korlátozza a vesztfáliai (vagy teljes) szuverenitást, s ezt „leginkább azzal ássa alá, hogy eloldozza a hatalom területi kötöttségeit (deterritorializálódás)”.⁵⁰ Korábban Saskia Sassen is hasonlóan fogalmazott:

„[A] globális gazdaság fő erői képesek arra, hogy lerombolják a szuverenitás és a területiség a modern államrendszerbe beágyazott metszéspontját. De vajon ez azt jelenti-e, hogy a szuverenitás és a területiség a nemzetközi rendszerben kevésbé fontos tényező?”

A kérdésre Sassen lényegében nemmel válaszol. A globalizáció idején a területiség átalakul, az állam és a hatalom új földrajza jön létre. Sassen az *offshore*, szabadkereskedelmi és más területen kívüli gazdasági tevékenységek mellett (amikor e területek elveszítik nemzeti jellegüket, így csökkentve az állam jelentőségét, és növelve a vállalati központ ellenőrzési feladatait) azt is kiemeli, hogy a gazdasági globalizációt eleve a (nemzet)állam aktív közreműködése tette lehetővé, hiszen az állam maga alakította ki mindennek a jogi környezetét. Szintén fontos tényezője a globális gazdaság deterritorializálódásának, hogy (főleg a pénzügyi) tevékenység egyre inkább a virtuális, nem pedig a földrajzi térben zajlik. Sassen összegzése szerint tehát az állam maga is a globalizáció előmozdítója, és sok globális folyamat nemzeti térben zajlik, így nem lehet a globalizációt és a területi államok létét egymást kizáró tényezőnek tekinteni. A szuverenitás decentralizálódik és átalakul, de nem sorvad el.⁵¹

⁴⁷ Jakab 2009: 169–174.

⁴⁸ Rostoványi 2002: 60–61. Az ezredforduló időszakának nemzetközi szakirodalmát a témáról magyarul összefoglalja: Kiss 2003: 73–98.

⁴⁹ Trembeczki 2005: 89.

⁵⁰ Bayer 2013: 380.

⁵¹ Sassen 2000: 21–47. (Idézet: 21.) Hasonlóan látja a kérdést Bayer 2013: 380–381.

Más kutatók is úgy vélik, hogy a gazdasági globalizáció nem „rontja” az államok pozícióit. A nemzetállami keretek még mindig a legjobb feltételeket tudják biztosítani a transznacionális vállalatok, a globális tőke számára. Elsősorban azon keresztül, amit Uta Kohl kifejezését (*one-way porosity of national borders*) tovább gondolva „félígáteresztő országhatárnak” nevezhetünk. Létrehozható ugyanis egy olyan jogi környezet, amely lehetővé teszi egyrészt a tőke maximális hatékonyságát és minimális elszámoltathatóságát, másrészt pedig azt, hogy ez a tőke elsősorban befelé áramoljon. Ez arra utal, hogy a területi államok aktív szerepet játszanak a globális gazdasági rend kialakításában és fenntartásában.⁵²

A 20. század második felében induló globalizációs hullám tehát nem szüntette meg a gazdaságok nemzeti jellegét, bár tagadhatatlanul csökkentette az állam képességét a gazdasági folyamatok befolyásolására. Emellett továbbra is az állam feladata, hogy lakói biztonságát és jólétét garantálja, így nem jelenthető ki, hogy az állam „elavulttá” vált volna. Ezzel együtt kétségtelen jelei mutatkoznak a deterritorializálódásnak: a határok sokat vesztek jelentőségükből, és egyértelmű regionalizálódás kezdődött el egyes államokon belül és az államok között egyaránt. A modern államok és társadalmak fragmentálódnak;⁵³ nehezen integrálják a bevándorlókat; felerősödnek a regionális etnikai identitások (lásd Katalónia, Skócia). A területiség nem szűnik meg, csak gyengül, és a formája átalakul, így tulajdonképpen reterritorializálódásról beszélhetünk: egyes államok válságba kerülnek, és új államok alakulhatnak ki belőlük a jövőben. Ugyanez igaz a határookra: az Európai Uniónak például legfeljebb a belső határai vesztek el jelentőségüket, míg a külső határ évtizedek óta erősödik. Összességében kijelenthető, hogy a területiség egyszerre erősödik (a belső terület állami ellenőrzése) és egyszerre gyengül (az állam és a nemzet egymásnak való megfeleltetése terén). Ez áll a ma látható területi hatalommegosztás, az állam alatti és feletti területi egységek megerősödése mögött.⁵⁴

Neil Brenner véleménye szerint a globalizáció nem erodálja, csak átformálja a területiséget (tehát reterritorializálódást okoz). A városfejlődést vizsgálva megállapítja, hogy a városok és az államok átalakulása a globalizációnak egyaránt jellemző vonása. A kapitalizmusra jellemző de- és reterritorializálódási hullámok az 1970-es évekig az államokon belül játszódtak le, azóta viszont az államnál kisebb és nagyobb területi kereteken belül zajlanak. Brenner mind a globalista, mind az etatista nézeteket bírálva azt írja, hogy az állami szintű intézmények jelentősen átalakulnak, globális állam jön létre, egyszerre belső regionalizálással és a nemzetek feletti intézményekbe való betagolódással.⁵⁵

⁵² Kohl 2019: pdf 2.

⁵³ E fogalmat Ian Clark vezette be a globalizáció ellentétéként, s lényegében a territorializálódás szinonimájaként. Lásd Clark 1997.

⁵⁴ El Ouali 2012: 92–101. A 2015-ös menekültválság, majd a 2020-as Covid-világjárvány viszont az EU belső határainak (ideiglenes?) megerősítését is előidézte.

⁵⁵ Brenner 1999: 431–441.

A globalizáció mellett persze más tényezők is hozzájárultak a deterritorializálódás jelenségéhez. Ide tartozik például a nukleáris fegyverkezés (interkontinentális rakéták léte), vagy a légi felderítés fejlődése (kémrepülőgépek, műholdas megfigyelés), ami egyre illuzorikusabbá tette a saját terület feletti teljes kontroll lehetőségét.⁵⁶ A területi államok végét vizionáló jóslatok mégis tévesnek bizonyultak. A posztkommunista Kelet-Európában például a nemzetállam és a nacionalizmus inkább erősödött. A területiség azonban az Európai Unióban sem vesztette el jelentőségét, holott az integráció folyamata – legalábbis nemzetállami szinten – ugyancsak deterritorializáló hatást vált ki. Az unión belüli területiség jelenlétének öt lényeges indikátora van:

1. Az állami joghatóság továbbra is területi hatályú.
2. Ugyanez igaz a juttatásokra és a szolgáltatásokra (uniós, állami, tartományi szinten egyaránt).
3. Az emberek identitása és lojalitása adott területhez kötődik (például regionális, nemzeti, illetve európai).
4. Az európai pártcsaládok léte ellenére a politikai pártok, társadalmi mozgalmak tagsága, politikai célja és működése területi jellegű.
5. Végül pedig a társadalom egyes tagjainak van saját „akciórádiusza”.

Ezzel együtt látható az is, hogy egyrészt a régiók, tartományok döntési jogkörének kibővülése, másrészt pedig az EU kompetenciájába kerülő intézkedések révén a nemzetállamok lefelé és felfelé is veszítenek a saját területük feletti uralom kizárólagosságából, vagyis a hatalomgyakorlás területi átfedéseket is létrehozott.⁵⁷

Az európai integrációt mások is deterritorializáló tényezőként értékelik. Az állami területiség helyett vagy mellett a nem területi, funkcionális szervezetek befolyása nő, emellett az állami szint alatti, illetve feletti egységek (régiók, illetve az EU) szerepe erősödik. Ezt nevezik a territorialitás „eloldozódásának” (*unbundling*). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy nem a territorialitás, hanem inkább az autoritás „eloldozódásáról” van szó, és az EU inkább a területiség „újracsomogolását” (*rebundling*) okozza.⁵⁸

Scholte értékelése szerint nem a territorialitás ért véget a globalizációval, hanem csak a „territorializmus” (*territorialism*). Sőt a globalizáció az ő értékelése szerint a reterritorializálódás számos formájával is kapcsolatba hozható, amelyek közül a legfontosabb a regionalizmus jelensége, amely államon belüli, nemzetközi és államok feletti is lehet. Így a mai világ egyszerre területi és területfeletti jellegű is. Konklúziója az, hogy a deterritorializálódás fogalmát érdemes lenne kerülni a globalizációval kapcsolatban. A „territorializmus” megszűnt, de a „globalizmus”

⁵⁶ A háború deterritorializálódásáról is lehet beszélni. A légiháborúban például megszűnik a hadszíntér és a frontvonal fogalma is, a bombázók pedig már nem a terület feletti uralmat, hanem csak a pusztítást szolgálják. Ez a megfigyelés fokozottan igaz a kiberháborúkra. Jakab 2009: 170–171.

⁵⁷ Burgess–Vollaard 2006: 2–9.

⁵⁸ Ansell 2004: 3–7.

még nem kezdődött el, vagy másképp fogalmazva: átmeneti korszakban élünk, mivel a világ globalizálódik, de még nem globalizált.⁵⁹

A globalizáció az állampolgárság intézményével szemben is komoly kihívást támaszt, egyrészt gazdasági okokból, másrészt a bevándorlás miatt. Sassen bevezeti a gazdasági állampolgárság fogalmát, amely nem a polgárokhoz, hanem a globális vállalatokhoz és pénzpiachoz kapcsolódik. Mivel ezeknek a választóknál is nagyobb a hatalmuk, elavulttá teszik az állampolgárság és az állampolgári jogok fogalmát. Míg a gazdasági globalizációt az államok aktívan előmozdítják, addig számos nemzetállam fellép a bevándorlás ellen, tehát e téren nemzeti politikát folytat, territorializálni kíván. Bár az államok bevándorlási politikája eltérő, jól látható, hogy állami szabályozással, korlátozással alig lehet befolyásolni a migrációt, mely az állami szándékoktól szinte teljesen függetlenül magától alakul. A tőkeáramlás előtt nyitott, a bevándorlók előtt zárt határok ráadásul ellentétben állnak egymással. A migráció úgy kapcsolódik az állampolgársághoz, a jogi territorialitáshoz, hogy miután a bevándorlók egyre több jogot szereznek, ez részben aláássa az állampolgársághoz kötött jogoknak, sőt magának az állampolgárságnak az értelmét. Ehelyett a nemzetközileg meghatározott emberi jogok szerepe növekszik, ami gyengíti az állami szuverenitást.⁶⁰

Charles Maier megkülönbözteti a „terület” (*territory*) két megnyilvánulási formáját: a döntési teret (*decision space*) és az identitásteret (*identity space*). Előbbi a területhez tartozó politikai jogokat, azaz a jogalkotás térbeli hatályát jelenti, míg az utóbbi azt a térséget jelöli ki, amelyet egy kollektív tudat (például egy nemzet) magáénak érez vagy tart. Maier úgy véli, hogy a globalizáció legfeljebb a döntési teret, a területi kormányzást gyengíti meg, míg az identitásterek érintetlenek maradnak, a nacionalizmus ereje így nem csökken.⁶¹

A globalizációnak tulajdonított deterritorializáló hatás egyértelműen csak a territorialitás egyik megnyilvánulási módja, a határok elválasztó szerepének csökkenése kapcsán bizonyítható, hiszen ez a jelenség majdnem mindig a globalizálódás velejárója. A belső területek feletti kontroll lazulása esetében nem lehet egyértelmű összefüggést megállapítani. A terület állami ellenőrzésének ugyanakkor önmagában rengeteg különböző aspektusa van, amelyek közül némelyikben erősödhet, míg másokban visszaszorulhat az állam szerepe. Érdemes észrevenni, hogy a „deterritorializálódás” fogalmát a legtöbb kutató az állami territorialitás visszaszorulásához kapcsolja, pedig a folyamat kisebb és nagyobb egységekhez is köthető. Így a globalizáció okoz is deterritorializálódást, meg nem is, hiszen az állami funkciók gyengülése együtt jár a nemzetek feletti, illetve alatti területi egységek szerepének erősödésével. Ez nemzetállami nézőpontból a területiség mértékének csökkenése ugyan, de reterritorializálódásnak is tekinthető.

⁵⁹ Scholte 2005: 75–78.

⁶⁰ Sassen 2000: 49–118.

⁶¹ Maier 2016: 3–4.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mi tehát a territorialitás és a territorializálódás fogalma? Használhatunk-e helyettük valamilyen magyar szinonimát? Ha az utóbbi kérdésre igennel válaszolhatunk, az az első kérdés megválaszolásában is segíthet. A territorialitással viszonylag egyszerű dolgunk van: a *területiség* szó kiváló alternatívának látszik. Nehezebb jó magyar megfelelőt találni a territorializálódás kifejezésre, elsősorban a fogalom kettős történelmi háttere miatt.⁶² A területiség szóból képezhető ugyan új kifejezés (például *területesedés* vagy *területiesedés*), de kétséges, hogy meggyökeresedhet-e a nyelvben, főleg mivel a határok szerepére érzésem szerint sokkal kevésbé utal, mint a territorializálódás. Megfelelőbbnek tűnik a *területi elhatárolódás*, ez viszont az indokoltnál jobban hangsúlyozza a határok szerepét. Lehetséges, hogy a fenti kifejezéseket együttesen, a territorializálódás két külön jelentésére volna érdemes használni.

A territorialitás és a territorializálódás között az a lényegi különbség, hogy az előbbi egy pillanatnyi állapotra vonatkozik, utóbbi viszont egy történelmi folyamatot foglal magába. A két fogalom közül az angol és a német nyelvű szakirodalom egyaránt csak a territorialitás meghatározására törekedett. E definíciókat figyelembe véve a saját meghatározásom a territorialitásra a következő: A territorialitás az egyes emberek, különböző méretű közösségek, illetve államok törekvése arra, hogy egy határok közé zárt térben, illetve különösen annak határain ellenőrzést tartsanak fenn az ott tartózkodó emberek, illetve erőforrások felett, szabályokat alkossanak és betartásukat felügyeljék abból a célból, hogy a kijelölt határokon belüli tér és a külvilág közötti különállást megóvják és fenntartsák. A meghatározásból tudatosan hagytam ki a szuverenitás fogalmát, mely csak az államok területiségéhez kapcsolódik, viszont véleményem szerint hiba lenne a territorialitást pusztán államokra leszűkíteni. Másrészt úgy vélem, hogy egy adott terület elkülönítése a külvilágtól nemcsak a határokon belüli közösség szuverén döntése lehet (például egy nemzetállam létrehozása), hanem külső erők által kikényszerített döntés, vagyis szegregáció is. Az állami territorialitás fenntartásának egyik legfontosabb eszköze és legitimitációjának biztosítója a nacionalizmus, a nemzetállami elv alkalmazása, de külön erre sem utaltam, ugyancsak azért, mert a fogalom jelentését nem szeretném az államok területiségére szűkíteni.

A territorializálódás formális definícióját viszonylag könnyű megalkotni: A területiség mértékének növekedését territorializálódásnak, csökkenését pedig deterritorializálódásnak nevezzük. Ezzel az a probléma, hogy a territorialitás szintje számszerűen nem mérhető, ami kérdéssé teszi az előző meghatározás értelmét. Valódi definíciót jóval nehezebb megfogalmazni. Úgy vélem, hogy a területiség nem csak politikai aktorok esetében (hanem családok, egyének szintjén is) értelmezhető. Territorializálódásról viszont csak akkor beszélhetünk, ha az

⁶² Vagyis azért, mert egész más folyamatok tartoznak a határok, illetve a „belterület” szerepének történelmi változásához.

adott terület (ön)kormányzati szervekkel rendelkezik, nemcsak államok, hanem állam feletti és alatti egységek szintjén is. A határok elválasztó szerepének növekedése, a határ ellenőrzésének szigorodása, az államok belső területének (illetve lakosságának) szorosabb állami kontrollja, sőt az adott terület erőforrásainak jobb kihasználása egyaránt territorializálódásnak tekinthető. Példák egész sora említhető: a határok feletti ellenőrzés növekedésének számít a vasfüggönyök, határkerítések, figyelőtornyok építése, a határ militarizálása, határövezet és/vagy határsáv kiépítése, a határőrizet élőerejének létszámbővítése, az útlevélrendészeti szabályok szigorítása. Az államterület ellenőrzésének növekedését jelentő intézkedések közé is több intézkedést sorolhatunk, amelyek két altípusba tartoznak. Az egyik altípus a területi szegregáció: gettók, bantusztánok, rezervátumok, zárt gazdasági övezetek, tiltott városok (beköltözési tilalmak) létrehozása, munkatáborok, internálótáborok üzemeltetése. A felsorolt példák közül látható, hogy a diktatúrák hajlamosabbak a territorializálódásra, mint a demokráciák. A második altípusba tartozó elemek viszont függetlenek a kormányformától, egyszerűen a határok közé zárt terület erőteljesebb kihasználását, illetve a terület és a lakosság ellenőrzését jelentik. Az ide sorolható elemek rendkívül színesek: a közlekedési infrastruktúra kiépítése, bányák létesítése vagy az iparosítás éppúgy, mint az állampolgárság jogi szabályozása, a személyi azonosító okmányok kiállítása, az adózás vagy épp a sorkatonai szolgálat megszervezése stb. Ebből a szempontból tehát a territorializálódás a modernizálódás velejárója, így a demokráciák sajátossága is. Paradox módon nemcsak a központosítás, de a decentralizálás is territorializálódást eredményez, legfeljebb az államnál kisebb méretű területi egységre (tagállam, tartomány, régió, megye) vonatkoztatva.

A fogalom sokféle értelmezése miatt nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy adott időszakban az állam territorializálódik vagy deterritorializálódik-e. Elég csak arra utalni, hogy a hosszú 19. század második felében (1860–1914 között) az államok területhasználata egyértelműen erősödött, miközben a határok elválasztó szerepe a modern territorialitás kezdete óta nem látott mértékben csökkent. Felmerül a kérdés, lehet-e egyáltalán ilyen körülmények között territorializálódási hullámokról és ellenhullámokról beszélni. Célszerűbbnek tűnik, ha e hullámok vizsgálatakor elválasztjuk a belterületet érintő és a határok menti változásokat. Saját korábbi kutatásaim a határok szerepének változásaira terjedtek ki. Vizsgálataim eredménye egyrészt az, hogy Európán belül két határrezsím, a keleti és a nyugati különül el egymástól a 19–20. században, másrészt ezek között kimutatható egy sajátos átmeneti típus is. A Kelet és Nyugat közötti zónának, elsősorban Magyarország és Csehszlovákia határrezsímjének átalakulását, illetve territorializálódási hullámait részletesen is tárgyaltam egy kötetben.⁶³

⁶³ A két határrezsím részletes történeti elemzését lásd Bencsik 2019: 44–68, 83–110, 381–384; a magyar és a csehszlovák helyzetet uo. 73–83, 125–379. A territorializálódási hullámokról röviden: uo. 23–24.

A jelen tanulmány másik fő kérdése a globalizáció és a territorializálódás közötti viszony vizsgálata. A globalizációval foglalkozó korai szakirodalom egyik alapvető állítása volt, hogy a transznacionális vállalatok, az amerikanizálódás, a világfalu és más hasonló jelenségek következtében a szuverenitás és a területiség jelentősen meggyengül. Az újabb vizsgálatok viszont igazolták, hogy bár a globalizáció deterritorializáló hatású, mégsem jelenti a területileg szerveződő államrendszer végét. Éppúgy, mint ahogy a kapitalizmus és a vesztfáliai államrend alkalmazkodni tudott egymáshoz, a globalizáció és a nemzetállamokra alapozódó modern territoriális rendszer között is megszületett a kiegyezés. A nemzetállamok maguk is előmozdítják a globalizációt, igyekeznek olyan szabályokat alkotni, amelyekkel e világméretű folyamatot a maguk javára fordíthatják. Semmiképpen nem mondhatjuk, hogy a globalizáció és a territorializálódás komplementer fogalmak volnának, főleg mivel mindkettő rendkívül összetett folyamatokat foglal magába. Nem mondható el, hogy vagy-vagy viszony létezne közöttük – sokkal inkább párhuzamosan léteznek egymás mellett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agnew, John 2018: *Globalization and Sovereignty: Beyond the Territorial Trap*. Rowman & Littlefield, Lanham–Boulder–New York–London.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. (Ford. Sonkoly Gábor.) L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Ansell, Christopher K. 2004: Restructuring Authority and Territoriality. In: Ansell, Christopher K. – Di Palma, Giuseppe (eds): *Restructuring Territoriality. Europe and the United States Compared*. Cambridge University Press, Cambridge, 3–18. DOI: 10.1017/CBO9780511617072.001.
- Appadurai, Arjun 1996: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Arrighi, Giovanni 2009: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. Verso, London–New York.
- Bachmann-Medick, Doris 2019: Spatial turn. In: Dánél Mónika et al. (szerk.): *Tér – elmélet – kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. ELTE Eötvös, Budapest, 66–105.
- Bayer József 2013: A szuverenitás politikaelmélete. *Magyar Tudomány* (174.) 4. 374–382.
- Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között: Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Berger Viktor 2018: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan–Könyvpont, Budapest.
- Biersteker, Thomas F. – Weber, Cynthia 1996: The Social Construction of State Sovereignty. In: Biersteker, Thomas F. – Weber, Cynthia (eds): *State Sovereignty as*

- Social Construct*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–22. DOI: 10.1017/CBO9780511598685.001.
- Brenner, Neil 1999: Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies* (36.) 3. 431–451. DOI: 10.1080/0042098993466.
- Burgess, Michael – Vollaard, Hans 2006: Introduction: Analysing Westphalian States in an Integrating Europe and a Globalising World. In: Burgess, Michael – Vollaard, Hans (eds): *State Territoriality and European Integration*. Routledge, London–New York, 1–14. DOI: 10.4324/9780203969601.
- Clark, Ian 1997: *Globalization and Fragmentation: International Relations in the Twentieth Century*. Oxford University Press, Oxford.
- Csányi Vilmos 1994: *Etológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dembinska, Magdalena – Marác, László – Tonk, Márton 2014: Introduction to the Special Section: Minority Politics and the Territoriality Principle in Europe. *Nationalities Papers* (42.) 3. 355–375. DOI: 10.1080/00905992.2013.867934.
- El Ouali, Abdelhamid 2012: *Territorial Integrity in a Globalizing World. International Law and States' Quest for Survival*. Springer, Heidelberg–Berlin. DOI: 10.1007/978-3-642-22869-8.
- Galló Béla 2000: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Helikon, Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* (56.) 1–2. 239–257.
- Gyáni Gábor 2020: *A történelmi tudás*. Osiris, Budapest.
- Jakab Dénes Barna 2009: Területiség és deterritorializáció. A terület mint a társadalom-elméletek vezérfonala. *Replika* 66. 163–176.
- Kahler, Miles 2006: Territoriality and Conflict in an Era of Globalization. In: Kahler, Miles – Walter, Barbara F. (eds): *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–21. DOI: 10.1017/CBO9780511491450.
- Kiss J. László 2003: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Kohl, Uta 2019: Territoriality and Globalization. In: Allen, Stephen et al. (eds): *Oxford Handbook on Jurisdiction in International Law*. Oxford University Press, Oxford, 300–329. DOI: 10.1093/law/9780198786146.003.0013.
- Komlosy, Andrea 2018: *Grenzen. Räumliche und soziale Trennlinien im Zeitenlauf*. Pro-media, Wien.
- Lőw Tóbiás 1880: *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:V. t.cz.) és teljes anyaggyűjteménye*. I. kötet. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- Maier, Charles S. 2000: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *The American Historical Review* (105.) 3. 807–831. DOI: 10.2307/2651811.
- Maier, Charles S. 2016: *Once Within Borders. Territories of Power, Wealth, and Belonging Since 1500*. Belknap Press, Cambridge, MA–London. DOI: 10.4159/9780674973909.

- Mau, Steffen – Brabandt, Heike – Laube, Lena – Roos, Christof 2012: *Liberal States and the Freedom of Movement: Selective Borders, Unequal Mobility*. Palgrave Macmillan, Houndmills. DOI: 10.1057/9781137016751.
- McGrew, Anthony 2004: Power Shift: from National Government to Global Governance? In: Held, David (ed.): *A Globalizing World? Culture, Economics, Politics*. Routledge, London–New York, 123–159.
- Ritzer, George 2011: *Globalization: The Essentials*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Rostoványi Zsolt 2002: Civilizációk a civilizáció ellen. A hidegháború utáni nemzetközi rendszer antinómiái. *Külügyi Szemle* (1.) 1. 39–72.
- Ruggie, John Gerard 1993: Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization* (47.) 1. 139–174. DOI: 10.1017/S0020818300004732.
- Sack, Robert David 1986: *Human Territoriality. Its Theory and History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Salter, Mark B. 2003: *Rights of Passage: The Passport in International Relations*. Lynne Rienner, Boulder–London.
- Sassen, Saskia 2000: *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon, Budapest.
- Scholte, Jan Aart 2005: *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
- Strange, Susan 1999: The Westfailure System. *Review of International Studies* (25.) 3. 345–354. DOI: 10.1017/S0260210599003459.
- Szabó János 2004: Egy lehetséges erőszakelmélet. *Múltunk* (49.) 1. 21–70.
- Szarka László 2016: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Kalligram, Pozsony.
- Taylor, Peter J. 2003: The State as Container: Territoriality in the Modern World-System. In: Brenner, Neil et al. (eds): *State/Space: A Reader*. Blackwell, Malden, 101–113. DOI: 10.1002/9780470755686.ch6.
- Teschke, Benno 2006: The Metamorphoses of European Territoriality: A Historical Reconstruction. In: Burgess, Michael – Vollaard, Hans (eds): *State Territoriality and European Integration*. Routledge, London–New York, 37–65. DOI: 10.4324/9780203969601.
- Torpey, John 2000: *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511520990.
- Tóth József (szerk.) 2014: *Általános társadalomföldrajz*. I–II. kötet. Dialóg Campus, Pécs.
- Zombory Máté 2011: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest.